

LINGUISTICA

SERIES C

RELATIONES, 6.

RÁCZ ENDRE

MONDATGRAMMATIKA
ÉS
SZÖVEGGRAMMATIKA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1992

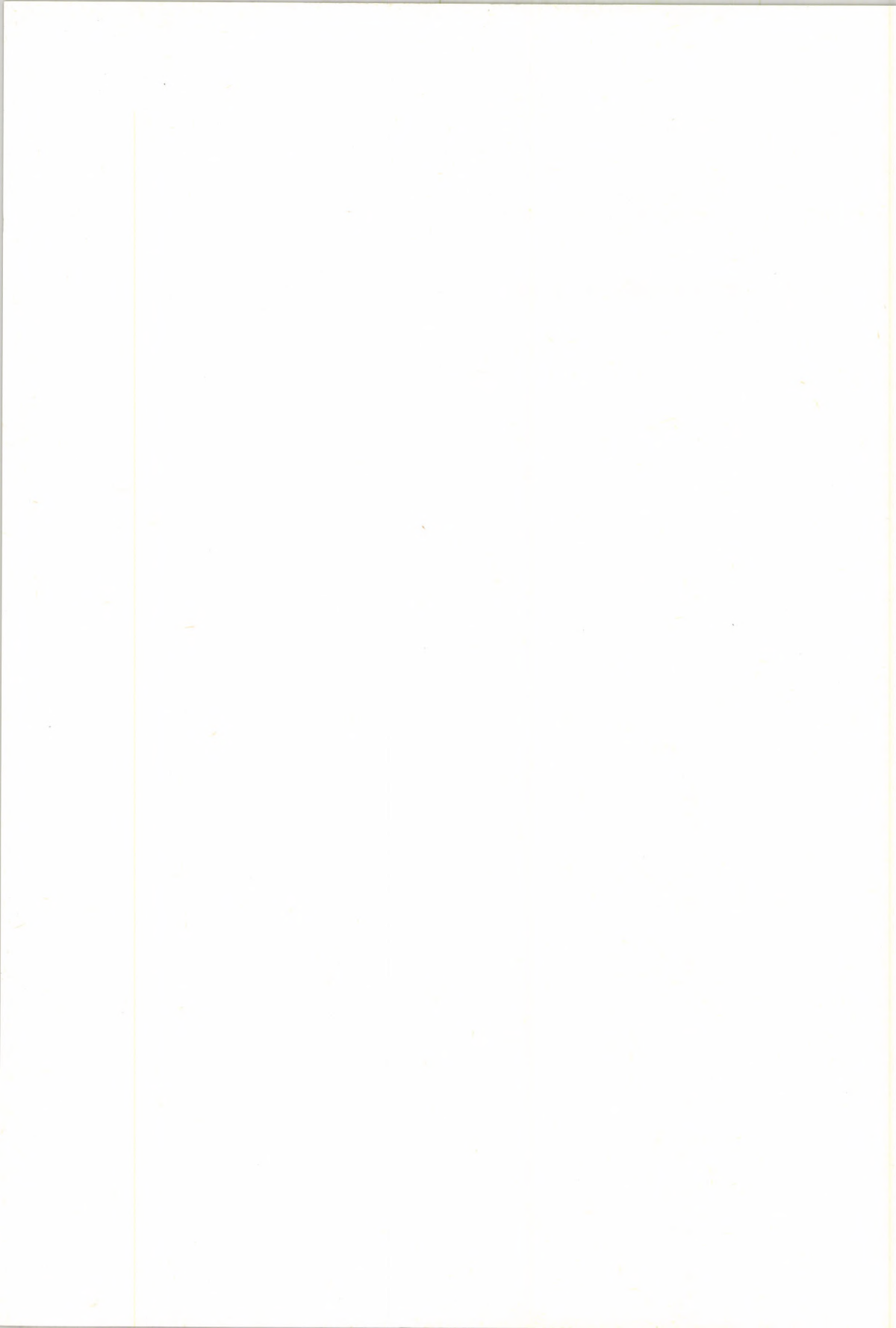

LINGUISTICA
SERIES C
RELATIONES, 6.

MONDATGRAMMATIKA ÉS SZÖVEGGRAMMATIKA

LINGUISTICA

SERIES C

RELATIONES, 6.

RÁCZ ENDRE

MONDATGRAMMATIKA
ÉS
SZÖVEGGRAMMATIKA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1992

ISBN 963 8461 61 6
ISSN 0866-4196

©1992. Az MTA Nyelvtudományi Intézete

Computer typeset by $\text{M}\text{A}\text{T}\text{E}\text{X}$.

Felelős kiadó: Kiefer Ferenc

1. Szöveggrammatikáról kétféle értelemben beszélhetünk.*

Egyrészt vizsgálhatjuk a szöveg egészének mint jelkomplexumnak a grammatikáját (vö.: Dijk 1973; 1980, 18–67; Lang 1973; Petőfi 1973; 1988, 226; 1989, 280–1; Rieser 1973; 1978; stb.). Erre most nem vállalkozom.

Másrészt szöveggrammatikának nevezhetjük azoknak a grammatikai eszközöknek, kategóriáknak a kutatását, amelyeknek segítségével a mondatokat szöveggé fűzzük össze. Ezek a kategóriák persze elsősorban mondatgrammatikaiak, s így már részben az egyszerű mondatban, de még inkább az összetett mondatban is megtalálhatók, mindenekelőtt a mellérendelésben, s különösképpen a többszörösen összetett mondatban (Kiefer 1976, 200–3; 1979, 217; Károly 1979, 23–4; Petőfi 1982, 10–1). A szöveg egészének grammatikai vizsgálatára nem alkalmasak (Gülich–Raible 1977, 85–9; Dijk 1977, 130–63; 1980, 41–67; Balázs 1985, 195–205).

A szöveggonnexió biztosítását szolgáló (mondat)grammatikai eszközök közé a következőket szokták sorolni: a névelőhasználat (s ezzel kapcsolatban a determinálás); az anafora és — a kevésbé vizsgált — katafora, velük kapcsolatban a névmásítás, továbbá az ellipszis és az egyeztetés; a kötőszók (konnektorok); az igemódok és az igeidők használata; a mondatok téma—réma tagolása, valamint az előfeltevések (Petőfi 1971, 208–11; 1982, 11; 1988, 227; Dijk 1972, 34–129; Raible 1972, 33–217; Weinrich 1976; Kiefer 1976, 200–3; 1979, 218–23).

Magam idevonnám még az idézést is, amely a szöveggrammatikában találja meg méltó helyét, mert a mondatgrammatika csak bizonyos erőszak alkalmazásával sorolhatta az összetett mondatok, mégpedig a tárgyi mellékmondatok közé, csak azért, mert a függő idézések jelentős részét tárgyi mellékmondatos alárendelés fejezi ki. Ebbe a keretbe azonban nem fér bele az egyenes idézés, valamint a több mondatból álló — akár egyenes, akár függő — idézet, nem beszélve arról, hogy a függő idézeteket nemcsak tárgyi, hanem más mellékmondattal is ki lehet fejezni (Dömötör 1988). — Az

* Az 1990. október 30-án tartott előadás változatlan szövege.

egyenes és a függő idézés közti átmeneti formák, mindenképp a szabad függő beszéd pedig elsősorban a szövegstilisztika hatáskörébe kerülhetnek (vö. Murvai 1980). Még inkább idevonhatók a vendégszövegek: intarziák, reminiscenciák, evokációk stb. (Szekér 1988, 29–48; Rácz 1989a, 1989b).

Az idézésen kívül a mondatgrammatika köntösében jelentkezett korábban a mondat téma-réma-tagolásának problémája, amely szintén a szöveggrammatikában találja meg az igazi helyét, különösen abban az értelmezésben, hogy a téma a közlendőnek a hallgató által feltehetőleg már ismert részét, a réma pedig ehhez képest az új mondanivalót hordozza. Igaz, hogy az előfeltevések bevonása ezt a problémát továbbra is a mondatgrammatika körében tarthatja (Kiefer 1976, 203–4; 1983, 220–43). Ám az úgynevezett tematikus progresszió (Daneš 1970; 1976; Gülich–Raible 1977, 75–81) aligha fér bele a mondatgrammatikába, még többszörösen összetett mondatok grammatikájába sem. A téma—réma—tagolás szempontjából is külön elbánást igényel az egymondatos szöveg; például a közmondások (Kocsány 1989, 28).

Történtek már kísérletek, hogy a most jellemzett szöveggrammatikát elválasszák a mondatgrammatikától. Több kutató (Kiefer 1976, 204–14; Dijk 1972, 39–41; 1980, 22–4) rámutat, hogy a szövegmondatok közti viszony ugyan emlékeztethet a mellérendelt (vagy egyéb) tagmondatok kapcsolatára, azonban lényegesen el is térhet tőle. Ezen a ponton — úgy látszik — sikerült egy speciális jegyét megtalálni a most tárgyalt értelemben vett, de a mondatgrammatikától elválasztható szöveggrammatikának.

Előadásom ehhez a ponthoz kapcsolódik. Arra szeretnénk rámutatni, hogy a magyar nyelv kutatása miként járulhat hozzá a mondatgrammatika és az imént jellemzett módon felfogott szöveggrammatika különbségének és összefüggésének a megvilágításához.

2. A két kérdés, amit megvizsgálók: a) az értelmi egyeztetés a mondatban és a szövegben; b) az anaforikus névmásoknak és az összetett mondatbeli, pontosabban főmondatbeli úgynevezett utalószóknak a viszonya. Az előzőkről korábban már több helyütt írtam (legutoljára: Rácz 1991, 146–233), így azt rövidebben összefoglalhatom. A második kérdés már részletesebb kifejtést igényel.

2.1. Köztudomású, hogy a régi magyar nyelvben és nyelvjárásaink mai, de még inkább korábbi állapotában elő szokott fordulni az olyan értelmi egyeztetés, amelyben a formailag egyes számú alanyt többes számú állítmány követi. A leggyakoribb az a jelenség, hogy mennyiségjelzős főnév hoz létre ilyen egyeztetést: *Sok fiú jöttek*. Ez az egyeztetés azonban sérti a mai köz- és irodalmi nyelvi normát; csak így helyes a mondat (alaki egyeztetéssel): *Sok fiú jött*. Ha azonban az efféle szerkezetű mondatához egy újabb, önálló

mondat kapcsolódik, amelybe implicit alanyként az előző mondat alanya értendő, érvénybe lép az értelmi egyeztetés, a többes számú állítmány; pl.

- (1) *Sok fiú* jött ki a pályára. *Megnézték* a mérkőzést.
- (2) *Sok fiú* jött ki a pályára. *Megnézte a mérkőzést.

Tehát ami az egyszerű mondatban tilos, az az új szövegmondatban nemcsak lehetséges, hanem jóformán kötelező egyeztetés. Ezt világosan megmutatják egy nagyobb korpusz vizsgálatának adatai (Rácz 1991, 172–7; vö. Kálmán 1984, 22–3).

De vajon mutatkozik-e különbség e tekintetben az egyszerű és az összetett mondatok grammatikája között? Nem vonatkozik-e ez a szabály az összetett mondatok második tagmondatára? Nem tagadhatjuk, hogy ott is találkozunk ilyesmivel, csakhogy az említettél jóval gyengébb fokban. Az sem véletlen, hogy ebben a tekintetben közelebb áll a két önálló mondat viszonyához a mellérendelő, mint az alárendelő összetétel. Vö.

- (3) *Sok fiú* jött ki a pályára, és *megnézték/megnézte* a mérkőzést.
- (4) *Sok fiú* jött ki a pályára, hogy *megnézzék/megnézzék* a mérkőzést.

Az előbb említett vizsgálat adatai szerint a mellérendelt tagmondatban az értelmi egyeztetésnek, tehát a többes számú állítmánynak a részaránya körülbelül 56 százaléknyi, míg az alárendelt tagmondatban ugyanez az arány csupán 40 százaléknyi (Rácz 1991, 172–7).

Nem közömbös ebből a szempontból a névmásítás sem. A *sok fiú* típusú antecedens után az anaforikus mutató, illetőleg személyes névmás törvényszerűen többes számú (*azok, ezek; ők*). A vonatkozó névmás azonban — amely nem (vagy csak ritkán) léphet ki az összetett mondatból — az eseteknek csupán mintegy 42 százalékában kerül többesbe, hasonló arányban, mint a mellékmondatbeli állítmány (Rácz 1991, 179–89).

A kétféle névmásnak az értelmi egyeztetésre való eltérő hajlamát érzékeltesen illusztrálják az olyan mondatok, amelyekben a mennyiségjelzős főnév után a vonatkozó névmás — amely nem lép ki az összetett mondatból — (alaki egyeztetéssel) egyes számba, a mutató névmás pedig — amely már új mondatban is szerepelhet — (értelmi egyeztetéssel) többes számba kerül; pl.

- (5) „Az FBI emberei csütörtökön este letartóztattak két amerikai állampolgárt, aki a British Airways járatán érkezett Chicagóba. Feltételezik, hogy *ők* a londoni ékszerrablók.” (Magyar Nemzet 1980. szept. 13. 6.)

Amit elmondtam, az — mutatis mutandis — érvényes nemcsak a mennyiségjelzős főnév (*sok fiú*), hanem a gyűjtőnév (*nép* és a mennyiségnév

(töszámnév, mennyiséget kifejező névmás, pl. *kettő*, ill. *mindenki*) melletti egyeztetésre is (Rácz 1991, 150–69, 191–201). Kissé más a helyzet akkor, ha az értelmi egyeztetést két vagy több, egymásnak mellérendelt egyes számú főnév (pl. *a fiú és a lány*) váltja ki. Ezek mellett tudniillik már az egyszerű mondaton belül is lehetséges az állítmánynak értelmi, tehát többes számú egyeztetése. A névmási egyeztetés mutatói azonban ilyen előzmény után is közel állnak az említettekhez; így például a vonatkozó névmás értelmi, azaz többes számú egyeztetésének részesedése körülbelül 31 százalékos (Rácz 1991, 226–8).

Tehát az értelmi egyeztetéssel a magyar nyelv olyan sajátságokat mutat fel, amelyek tekintetében a mondaton belüli egyeztetés szabályai elkülöníthetők a mondatok közötti, azaz a szövegszintű egyeztetés szabályaitól, vagyis nem a mondatgrammatikai szabályoknak a változatlan működésével állunk szemben a mondatoknak szöveggé fűzésekor. Joggal mondhatjuk tehát, hogy ezek nem a mondatgrammatikának, hanem az előadás által jellemzett, értelmezett szöveggrammatikának a szabályai. Az persze nem véletlen, hogy ezeket a szabályokat egy szemantikai indíttatású jelenség, vagyis az értelmi egyeztetés területén fedeztük fel, minthogy a szöveg szervezésében/szerveződésében jelentős szerep jut a szemantikai tényezőknek.

2.2. Míg az eddigi fejtegetés a mondat- és szöveggrammatikai szabályoknak az elkülöníthetőségére világított rá, addig a bevezetőben jelzett második kérdéskör egy érdekes összefonódásukra mutat példát, s nem szöveg-, hanem mondatgrammatikai szempontból érdemel figyelmet. Megint csak a magyar nyelvnek egy jellegzetes sajátsága fog szóba kerülni: az összetett mondatbeli, pontosabban főmondatbeli utalószó használata, mégpedig az anaforikus, illetőleg kataforikus névmások egyéb előfordulásaihoz viszonyítva.

2.2.1. Az **anafora** és a **katafora** a szövegbeli utalórendszernek a korreferencián alapuló két fontos eszköze, s különösen névmási, főleg mutató és személyes névmási formájában tipikusan grammatikai, sőt a mi értelemzésünkben **szöveggrammatikai** jelenség (is). Az anaforikus, illetőleg kataforikus névmások közé számítjuk (itt és a következőkben) az úgynevezett határozószói névmásokat is (pl. *ott*, *vele*).

Mint ismeretes az anafora a szövegben visszafelé utal, az *antecedensre* (ezzel van korreferenciában), a katafora pedig előre utal, a szövegnek egy rá következő, vele szintén korreferens részére, amelyet *postcedensnek* fogok nevezni.

Az *antecedens*, illetőleg a *postcedens* ugyanabban a mondatban, az említett névmások esetén főleg ugyanabban az összetett mondatban is előfordulhat, mint a rá utaló névmási elem, de kívül is eshet ezen a mondaton. Nézzük meg a következő példát:

- (6) Midőn magát ez nem tudá szeretni,
 Ő megszerette *pusztuló fáját*. (Arany: Széchenyi emlékezete)

Az első mondatban levő *ez* névmás kataforikus szerepű, postcedense a *pusztuló fáját* főnévi csoport, amely a második tagmondatban foglal helyet. Ugyanebben a tagmondatban az *ő* névmás anaforikus szerepet tölt be; antecedense (Széchenyi) azonban kívül van a mondaton, ám többször is előfordul az előzményekben, sőt már a vers címében is.

2.2.2. Az utalószó a mondatgrammatikai eszközök körébe tartozik, a főmondatból utal a mellékmondatra. Ez is többnyire mutató névmás, illetőleg — bizonyos korlátok között — 3. személyű személyes névmás. Az utalószó mintegy képviseli a mellékmondatot a főmondatban: ebben olyan mondatrész szerepét tölti be, amilyen mondatrészt fejt ki a mellékmondat. Olyannyira speciális jelensége a magyar nyelvnek, hogy Nyéki Lajos (1988, 228) újonnan megjelent francia nyelvű magyar nyelvtanában a magyar mondatra jellemző, redundáns jelenségnek minősíti az utalószó és a kötőszó korrelációját (*ott, ahol; olyan, amilyén; stb.*). Egy újvidéki kutató, Molnár Csikós László is (1988, 145) a „magyaros” mondatszerkesztés egyik sajátosságának mondja az utalószó használatát. Egyes grammatikák *rámutatószó*-nak nevezik. Magam az *utalószó* terminust fogom használni, mégpedig szigorúan az iménti értelmezés szerint.

Az utalószó is lehet visszamutató (anaforikus), illetőleg előremutató (kataforikus) jellegű. Az utóbbi a gyakoribb; pl. „*Arra* kérlek, hogy jól figyelj.” Ritkább az anaforikus jellegű használata: „Hogy jól figyelj, *arra* kérlek.” Ha a névmás nem utalószóként szerepel, akkor fordítva áll a dolog: „szöveggrammatikai” szempontból gyakoribb az anaforikus névmás használata, mint a kataforikusé, leszámítva ez utóbbinak az idéző mondatbeli szerepét (erről még lesz szó).

Az utalószó voltaképpen **grammatizálódott** (mondatgrammatikai szerepre lefoglalt) anaforikus, illetőleg kataforikus névmás (vö. Sebestyén 1959, 470). Nagyon karakterisztikus, a többi névmástól elkülönítő vonásai vannak: a) antecedense vagy postcedense csakis egy meghatározott grammatikai forma lehet, tudniillik a mellékmondat; b) emellett leggyakoribb, mutató névmási formájában mai nyelvünkben szabályszerűen mély hangrendű. — A nem utalószó szerepű anaforikus vagy kataforikus névmás használatában ilyen megkötések nincsenek. Ezeknek az ante-, illetőleg postcedense lehet akár egy szó is (Korchmáros Valéria [1975–76, 345–53] szerint ilyen esetben pontszerű utalásról beszélhetünk), de akár egy teljes mondat, sőt hosszabb szövegrész is (ez az úgynevezett folszerű utalás). Mutató névmási alkalmazásában a hangrend nincs megkötve, egyaránt lehet magas és mély hangrendű.

A névmásnak nem utalószerű szerepű, úgynevezett szöveggrammatikai, illetőleg az utalószerű, mondatgrammatikai használata világosan el különül az egyenes, illetőleg a függő idézés esetén; pl.

(7) Pista *ezt* mondta: „Gábor, hozd ide nekem, kérlek, a könyvemet!”.

(8) Pista *azt* mondta Gábornak, *hogya* vigye oda neki a könyvét.

A függő idézetben az egyenes idézethez képest látunk bizonyos (személybeli és egyéb) eltolódásokat; ezeknek vizsgálata elsősorban a mondatgrammatika feladatai közé tartozik, akárcsak a függő idézés egészének, tehát az idéző mondat és az idézet együttesének a vizsgálata is. Ez a mi példánkban egy olyan összetett mondat, amelyben tárgyi alárendelés szerepel, főmondatában *azt* utalószerűvel, mellékmondatában *hogya* kötöszerűvel. Az egyenes idézés azonban nem tartalmaz tárgyi alárendelést: az idézetet nem vezeti be kötöszerű, s idéző mondatában az *ezt* névmás nem tárgyi mellékmondatra vonatkozó utalószerű, hanem a postcedensre, vagyis az idézetre vonatkozó kataforikus névmás (Gulich–Raible 1977, 44–5; Kovács 1988, 475). Annak a vizsgálata, hogy az egyenes idézésben milyen viszony van az idéző mondat és az idézet között (amely persze maga is hosszabb szöveg lehet) — mint a bevezetőben utaltam rá —, jellegzetesen szöveggrammatikai feladat.

2.2.3. A következőkben azokat az eseteket veszem sorra, amelyekben egyszerre fordul elő valamely összetett mondatban egyrészt az utalószerű, másrészt a nem utalószerű szerepű anaforikus vagy kataforikus névmás.

2.2.3.1. Az utalószerű és a nem ilyen szerepű forikus névmás világosan elkülönülhet egymástól valamely összetett mondat főmondatában. Gyakorta előfordul ilyesmi mondjuk a feltételes mondatokban:

(9) Ha Pista nem lesz pontos, *akkor* nem fogunk várni rá.

Az *akkor* névmás itt utalószerű, antecedense a feltételes mellékmondat (*Ha Pista nem lesz pontos*). A *rá* nem utalószerű szerepű anaforikus névmás, antecedense a mellékmondatbeli főnév (*Pista*).

A (9) példában a kétfajta utalás a névmási eszköz tekintetében is el különül (mutató, illetőleg személyes névmás). Ez azonban egyáltalán nem kötelező, mint a következő idézet is bizonyítja:

(10) Aki dudás akar lenni,
pokolra kell *annak* menni,
ott kell *annak* megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni. (Népdal)

Az idézet második és harmadik tagmondatában (sorában) levő két *annak* névmás kétségtelenül utalószerű, antecedensük az első tagmondat, vagyis a

mellékmondat (*Aki dudás akar lenni*), amely a két főmondat azonos állítmányának, a *kell* igének a dativusi vonzatát fejt ki. A harmadik tagmondatban (sorban) levő *ott* névmás olyan anaforikus elem, amely nem utalószó szerepű: antecedense (a *pokolra* főnév) nem is a mellékmondatban, hanem a szintén főmondati rangú második tagmondatban (sorban) lelhető fel.

Természetesen előfordulhat, hogy a főmondatban nincs utalószó. Ezt példázza a (10) mondat harmadik tagmondata (sora), ehhez utalószó nélkül csatlakozik a negyedik tagmondat, amely tárgyi mellékmondat: *ott kell annak megtanulni [azt], hogyan kell a dudát fújni*. (A harmadik tagmondatban van egy ténylegesen kitett utalószó is: *annak*, de ez — mint láttuk — az előző mellékmondatra vonatkozik.)

Megeshet az is, hogy az utalószó nélküli főmondatban megjelenik egy nem utalószó szerepű forikus névmás. Ez zavart okozhat a mondatbeli összefüggések megítélésében, mert esetleg utalószónak foghatjuk fel. Találó példát hoz fel erre a jelenségre Károly Sándor (1958b, 342):

- (11) Egy fillér kis darab, de *annyi* hely sincsen,
Hová az orcáján csókvetést ne hintsen. (Arany: Toldi)

Károly Sándor rámutat, hogy az Arany-idézet második tagmondatában az *annyi* névmás nem utalószó, s nem a harmadik tagmondatra vonatkozik. Tehát a harmadik tagmondat (*Hová az orcáján csókvetést ne hintsen*) nem mennyiségjelzői mellékmondat, ahogy első pillanatra hinnénk.

A továbbiakban szó szerint idézem Károly Sándort: „Az 'akkora' jelentésű *annyi* a *hely* szó jelzője, és az előző mondat *fillér* szavára vonatkozik, amelyet behelyettesíthetünk az *annyi* helyébe: *egy fillérnyi hely sincsen*. A *hová*-val kezdődő mellékmondatra nem utal mutatószó, de ki lehetne tenni: *olyan hely sincsen, hová* ... A mellékmondat tehát [valóban] jelzői, de nem mennyiségjelzői, hanem tulajdonságjelzői.” /I. h./ — Röviden, mostani fogalmazásunkhoz illően tehát azt mondhatjuk, hogy az *annyi* névmás itt nem kataforikus irányú utalószó, hanem anaforikus névmás, nem utalószó szerepben.

2.2.3.2. Az utalószónak és a nem utalószó szerepű forikus névmásnak a szembesítése nemcsak a mondat grammatikai viszonyait teheti világosabbá. Ebben a vonatkozásban érdekes kommunikációs problémát vet fel a mutató névmás megisméltése. Nézzük meg ezt részletesebben.

Ismeretes, hogy az anaforikus mutató névmás úgynevezett újrakezdő, témakiemelő, témaisméltó szerepet is betölthet, a magyar nyelvben is, pl. *Pista, az jó gyerek*. Magyar nyelvészek tekintélyes névsorát lehet idézni, akik ezzel a jelenséggel foglalkoztak, más-más műszót alkalmazva (Papp 1956, 26–7; Károly 1958a, 31–2; B. Lőrinczy 1961, 448–9; Nagy J. Béla 1963; 1965;

Tompa 1964; 1976, 165–73; Balázs 1965, 13–6; Elekfi 1964, 350–4; Szabolcsi 1980, 77; Keszler 1985, 184–5; Szalamin 1988a, 920–2; 1988b; stb.). A kutatók többsége megjegyzi, hogy az efféle mondatszerkezet a beszélt nyelvre jellemző. Ismeretes nyelvjárásainkban is (vö. Kiss 1982, 79).

Megeshet azonban, hogy a témakiemelő, témaismétlő névmás nem egy mondatrésze, hanem egy egész mondatra vonatkozik. Ha ezt a mellékmondatot utalószó vezeti be, akkor a kétféle szerepű névmás — az utalószó és a témakiemelő — egyszerre jelenik meg a mondatszerkezetben. Nagy J. Béla (1963, 385–6) és Tompa József (1964, 359; 1976, 169–70) vitájában a következő mondat került szóba:

- (12) *Az a bíró, aki ezeket a szempontokat nem veszi figyelembe, az nem jó bíró.*

Tompa József — rámutatva a jelenség beszélt nyelvi voltára — megismételt utalószóról beszél, Nagy J. Béla szerint „bátran elmaradhatott volna a kétszeri nyomatékos kiemelés”.

Ám ez a kétszeri kiemelés az ilyen típusú mondatokban nem nevezhető indokolatlannak. Szalamin Edit (1988b, 95–6) erről a mondat típusról a következőket állapítja meg: „jól megragadható kommunikatív funkciója van a topikismétlő névmásnak az olyan mondatokban is, amelyekben a közlés témája, a topik közbeékelődő testesebb szerkezetek (**mellékmondatok**, értelmezők) miatt viszonylag »távol« kerül a közlés tartalmától, a kommentártól. **A témaismétlés itt mintegy közvetlenül szolgálja a kommunikáció sikerét**, a beszélőnek azon törekvését, hogy partnere »ne veszítse el a beszéd fonalát«. A beszéd megértést szolgáló pszicholingvisztikai kutatásokból tudjuk, hogy a megértés vezérlése a közlés »kulcsmozzanatainak« állandó keresésében valósul meg. (Leontyev 1969). A kommunikáció érdeke így hozza létre a neki megfelelő szintaktikai szerkezetet.” (A ritkítások tőlem származnak. R. E.)

Mindehhez hozzátehetjük: az arra való törekvés, hogy a hallgató vagy olvasó ne veszítse el a megértés fonalát, valamint az ezt biztosító, említett mondatszerkesztés nemcsak a köznyelvi, hanem a nyelvjárási beszélőt, sőt olykor az írásban fogalmazót is jellemzi, s nem csupán mai írókat és újságírókat, hanem már a kódexíró, kódexmásoló szerzeteseket is. (A kódexirodalomból felhozandó adatokat a készülő magyar történeti nyelvtan munkálataiból kölcsönözöm, Balázs Judit, Dömötör Adrienne és Haader Lea szívésségéből.)

A szóban forgó szerkezetre nyelvtanilag az a jellemző, hogy a mellékmondatot egy kataforikus szerepű utalószó vezeti be, s ezt ismétli meg a témakiemelő, anaforikus névmás. A két névmás: az utalószó és a témaismétlő névmás tehát fordított irányba hat, s az utóbbi tulajdonképpen nem is tekinthető utalószónak. Ez a mondatszerkezet — mint látjuk — érdekesen vegyít mondatgrammatikai és „szöveggrammatikai” kategóriákat.

Három típusát különböztetjük meg:

2.2.3.2.1. Az első típusban az anaforikus névmás a puszta utalószót ismétli meg, s antecedense maga az utalószós mellékmondat:

- (13) Arról van szó, hogy *annak*, akinek dolgoznia kell, *annak* dolgozni kell. (Szalamin 1988b, 96)

A (13)-ban ritmikai okokkal is magyarázható a témaismétlő névmás ki-tétele. A (14)-ben már világosan a megértés biztosítását szolgálja:

- (14) ... ha itt ezt a lakosság jól kihasználja, igényeit pontosan megfogalmazza, és *mindazok*, akik a közösségi házba dolgoznak, *azok* is ezeket az igényeket magukévá teszik ... (Szalamin: i. h.)

Nyelvjárási példák:

- (15) ... és amikor kitört a háború, *azokat*, akik katonák voltak, *azokat* mind elvitték a háborúba. (Gálffy 1983, 31, Marosmagyaró.)
- (16) ... fenn a havasan *onnet*, ahunnet a maras ered, *onnet* megvett fenyőfa-gerendát ... (Gálffy: i. h.)

Az újságnyelvből, pongyola szerkesztéssel:

- (17) ... még két amerikai páros maradt játékban, de *azt*, hogy Temesvári Andreáék kikkel kerülnek szemben az elődöntőben, *arról* sajnos nem tudunk. (Népsport 1990. jan. 25. 6.)

A szépirodalomból, a beszélt nyelvhez közelítő stílusban:

- (18) *Azt*, hogy izmaim fejletlenek, s mellem is szüköcske, *azt* én jól tudom. (Karinthy: Lógok a szeren)

A kódexirodalomból:

- (19) Ezen keppen, valaki meg *zocanga ez atkozot ragalmaffagot*, addeg ez elēten *fēmikeppē* nem *nughatic* de mind addeg *budofic*, es iar kel, hog *azt* ammit hallot, auag gondolt v attā fiarol, *azt* mafnac meg monga (GuaryK. 23–4).

2.2.3.2.2. A második típusban az utalószó jelzett szavával együtt fordul elő, tehát jelzői mellékmondatot vezet be. Az anaforikus névmás itt is a puszta utalószót ismétli, de antecedense nemcsak a mellékmondat, hanem az utalószós jelzett szó is. Az ilyen anaforikus névmás már semmiképp sem lehet a jelzői mellékmondat második utalószava. Ilyen volt már a (12) is: *Az* a

bíró, aki ezeket a szempontokat nem veszi figyelembe, az nem jó bíró. Erre a típusra is felsorakoztathatunk beszélt köznyelvi, nyelvjárásbéli és újságnyelvi példákat:

- (20) Szerintem az a munkás, aki úgy félig mákosan bemegy a munkahelyére, az nem fog énnekem egy harmatát összekötni úgy, hogy az ne folyjon. (Szalamin: i. h.)
- (21) ... az a beteges legény, akirő a mese van, az otthon maradt ... (Gálffy: i. h.)
- (22) Egyetlen újságíróval sincs gondom, de azokat a zszurnalisztákat, akik rosszmájúak, meg csak a negatívumok után kutatnak, azokat valóban nem szeretem. (Mai Nap 1990. júl. 19. 7.)

A kódexirodalomból csak nem teljesen tiszta példákat tudok idézni erre a típusra. Az elsőben jelzői mellékmondatra melléknévi névmás utal, a téma kiemelő anaforikus névmás viszont főnévi:

- (23) Mert az ol' embor nec, ki a yocat xereti, bator ielqs binqs legon, en nec ol' mel' angali xue va gon (GuaryK. 42).

Am ettől még világosabbá válik, hogy az anaforikus névmás (*ennek*) itt sem utalószó!

A másik példám átmenetet mutat az előző és a mostani típus között:

- (24) En tegedet kyralt atyam at · es en vram at · Es tegedet kyralne azzont anyamat · Es en azzonyomat · Azokba az az oly dolgogban · melljyek istenzerent · es istennel vadnac azokba esmerlek (MargL. 31–2).

Kárpótlásul a tudományos nyelvből is tudok idézni a könnyebb érthetőségre törekvő efféle mondatszerkezetet (mégpedig a strukturális mondattan kéziratából):

- (25) A mellérendelt struktúráknak viszont specialitása, hogy azok az összetevők, amelyeknek szintaktikai kategóriája megegyezik a szerkezetet közvetlenül domináló csomópont szintaktikai kategóriájával, azok szintaktikai fejeknek tekinthetők.

2.2.3.2.3. A mellékmondatra utaló, témaismétlő névmásos mondatszerkezeteknek a harmadik típusában szintén jelzői mellékmondatokkal lesz dolgunk, de ezeket a mellékmondatokot — az előző típusbeliektől eltérően — nem előzi meg utalószó, tehát utalószó nélküliek (vö. Kontra 1983, 233–5). Ennek ellenére a témaismétlő névmás mégsem tekinthető utalószónak, valószínűleg azért nem, mert a jelzői mellékmondat feje határozott főnévi csoport:

- (26) De hozzátartozik a dologhoz az is, hogy *az ellenszenv*, amely a hazai kiadványok, illetőleg az anyanyelvi konferencia kiadványai iránt kezdetben megvolt, *az* már megszűnőben van. (Nyelvünk és Kultúránk 1987. dec; 20.)
- (27) ... *az ember unakáját*, amjkrő mandtam, hogy sakat betegeskedett, *aztat* annyit hordaszták az orvashaz, hogy na. (Gálffy: i. h.)

A kódexek nyelvéből megint csak egy kissé eltérő szerkezetű mondatot idézhetek:

- (28) *A kent* kit adot neköm en atyám, nem akarodee hog megzenveggem *azt* (NádK. 278)

2.2.4. Az eddig vizsgált esetekben világosan elválasztható volt egymástól az utalószó (ha egyáltalán szerepelt) és a nem utalósói funkciójú forikus névmás, még akkor is, ha a kettő alakilag egybeesett. A két funkció szétválasztása azonban olykor nem is igazán lehetséges, mindenekelőtt az olyan összetett mondatokban, amelyek az alárendelés és a mellérendelés határán állnak, s második tagmondatukból anaforikus névmás utal vissza az első tagmondatra:

- (29) Hol voltál, *azt* kérdeztem.

Ha az első tagmondat élére kötőszót teszünk, világos lesz a mondatösszetétel alárendelő jellege:

- (30) *Hogy* hol voltál, *azt* kérdezem.

Itt az *azt* névmás a *hogy* kötőszós függő kérdő tárgyi mellékmondat utalószava.

Ismeretes azonban, hogy a függő kérdő tárgyi mellékmondatból a *hogy* kötőszó elmaradhat, más mondatrend esetén is:

- (31) *Azt* kérdeztem, (*hogy*) hol voltál.

Ezért nem tudjuk eldönteni, hogy a (29)-ben az *azt* névmás utalószó-e, vagy pedig nem utalószó szerepű anaforikus elem. Ez a kérdés azonban nemcsak eldöntetlen, hanem tulajdonképpen mondvacsinált is.

2.2.5. Mint említettük, mai nyelvünkben az utalószó túlnyomórészt mély hangrendű. Ezért ha egy mellékmondat magas hangrendű mutató névmásra vonatkozik, az esetek többségében értelmezői mellékmondatnak minősíthető: előtte a magas hangrendű névmás nem utalószó, hanem értelmezett szó (Rácz 1957, 408–10; Károly 1957, 413; 1958a, 53); nem a mellékmondatra

előre utaló kataforikus, hanem az előzményekre, rendszerint egy hosszabb antecedensre visszautaló anaforikus elem:

- (32) Ajtót nyitok. Meglódul lomhán
 a főzelék fagyott szaga
 és végigvicsorog a konyhán
 a karmos tűzhely. A szoba
 üres, senki. Tizenhat éve
ennek, mit sosem feledek. (József A.: Ajtót nyitok)

Mindamellet a mai, főleg a beszélt nyelvben a közelre mutató névmás elvértve az utalószó szerepét is betöltheti. A régi nyelvben ez sokkal gyakoribb jelenség volt, esetleg nyelvjárási megoszlással. A magas és a mély hangrendű utalószónak érdekes funkcióbeli megoszlását világítja meg Haader Lea (1989), a Huszita Biblia nyelvében. Az olyan azonosító mondatokban, amelyekben mind az alanyt, mind az állítmányt mellékmondat fejt ki, az elől álló alanyi mellékmondatra az anaforikus jellegű *ez*, a hátul levő állítmányi mellékmondatra pedig a kataforikus jellegű *az* névmás utal, s mind a kettő világosan utalószónak minősíthető:

- (33) De *a* *ki* *a* *io* földbè vèttètet / *Ez az ki* hall'a az igét *z* ezti
 (MünchK. 19vb).

Más efféle példáktól most eltekintenek.

2.3. A két sajátos magyar nyelvtani jelenség, a szövegszintű értelmi egyeztetés, valamint az utalószó és ennek viszonya az egyéb forikus névmásokhoz más és más oldalról világítja meg a mondatgrammatika és a mostani értelmezésünk szerint vett szöveggrammatika viszonyát, egyrészt elkülönülésüket, másrészt összefonódásukat.

Csak felvillantánám ebben a vonatkozásban nyelvünk egy harmadik sajátosságát, a tárgyas ragozást: ez is hozzájárulhat a szövegmondatok összekapcsolásához. Tárgyas ragozás persze más nyelvekben is van; csak hogy a magyar tárgyas ragozás rendszere — mint a legtöbb más nyelv is — egészen speciális: van egy teljes paradigmája — a nyelvtani számtól függetlenül — a harmadik személyű tárgyra, s van egy rendkívül csonka paradigmája — a nyelvtani számtól szintén függetlenül — a második személyű tárgyra vonatkozólag. Ebből az következik, hogy a paradigma hiányzó helyein az alanyi ragozás veszi át a tárgyra utalás szerepét. Mindennek számos szöveggrammatikai vonatkozása van.

Nyelvünk e sajátos vonásainak vizsgálata remélhetőleg gazdagítja, illetőleg gazdagíthatja a szövegelmélet grammatikai aspektusát.

Az idézett szakirodalom

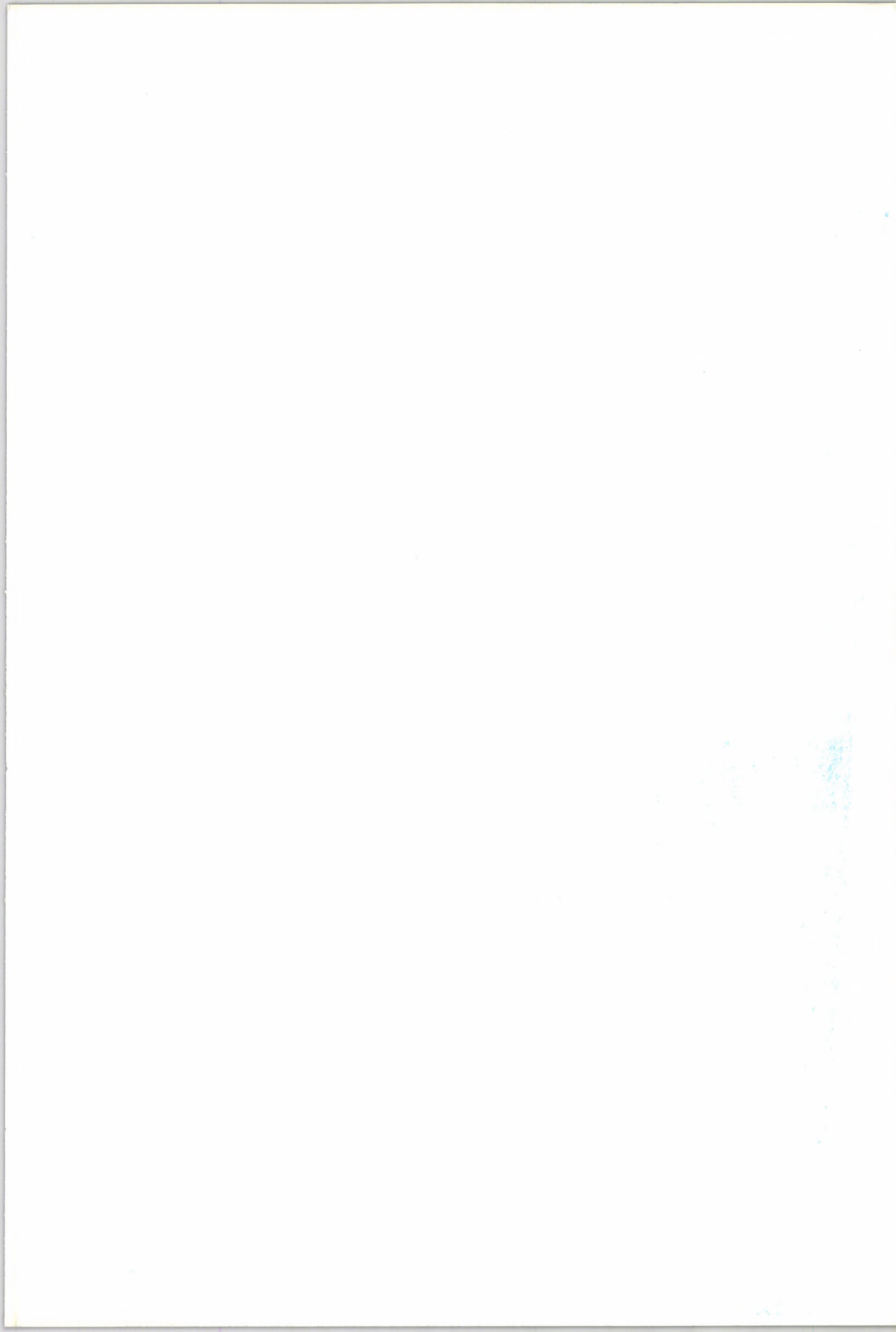
- Agricola 1976 = Agricola, Erhard, Vom Text zum Thema: Danes – Viehweger 1976, 13–27.
- Balázs 1965 = Balázs János, A névmás mint értelmező: NytudÉrt. 46. sz., 1965. 3–16.
- Balázs 1985 = Balázs János, A szöveg. Budapest, 1985.
- Beaugrande – Dressler 1981 = Beaugrande, Robert-Alain de – Dressler, Wolfgang Ulrich, Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1981.
- Daneš 1970 = Daneš, František, Zur linguistischen Analyse der Textstruktur: Folia Linguistica 4: 72–8, 1970.
- Daneš 1976 = Daneš, František, Zur semantischen und tematischen Struktur des Kommunikations: Danes – Viehweger 1976, 29–40.
- Daneš – Viehweger 1976 = Daneš, František – Viehweger, Dieter (herausgeg.) Probleme der Textgrammatik. I. Berlin, 1976.
- Dijk 1972 = Dijk, Theun A. van, Some Aspects of Text Grammars. The Hague – Paris, 1972.
- Dijk 1973 = Dijk, Theun A. van, Text Grammar and Text Logik: Petőfi – Rieser 1973. 17–78.
- Dijk 1977 = Dijk, Theun A. van, Text and Context. London – New York, 1977.
- Dijk 1980 = Dijk, Theun A. van, Textwissenschaft. Tübingen, 1980.
- Dömötör 1988 = Dömötör Adrienne, A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben: MNy. 84: 283–95, 415–25, 1988.
- Dressler 1978 = Dressler, Wolfgang U. (ed.) Current Trends in Textlinguistics. Berlin – New York, 1978.
- Elekfi 1964 = Elekfi László, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban: NyK. 66: 331–70, 1964.
- Gálffy 1983 = Gálffy Mózes, Az ismétlés mint mondatszerkesztési eljárás a magyarói nyelvújzásban: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 27: 29–40, 1983.
- Gulich – Raible 1977 = Gulich, Elisabeth – Raible, Wolfgang, Linguistische Textmodelle. München, 1977.
- Haader 1989 = Haader Lea, Az állítmányi mellékmondat a kései ómagyar korban: A készülő magyar történeti nyelvtan kéziratából. Budapest, 1989.
- Kálmán 1984 = Kálmán Béla, Szövegtan és tipológia. Budapest, 1984.
- Károly 1957 = Károly Sándor, Az értelmezői mellékmondat: MNy. 53: 412–5.
- Károly 1958a = Károly Sándor, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban: NytudÉrt. 16. sz., 1958.
- Károly 1958b = K. S., Mondatelemzés: Nyr. 82: 342, 1958.
- Károly 1979 = Károly Sándor, A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben: MNyTK. 154. sz., 1979. 23–32.
- Keszler 1985 = Keszler Borbála, A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 1985.
- Kiefer 1976 = Kiefer Ferenc, A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról: ÁltNyTan. 11: 197–222, 1976.
- Kiefer 1979 = Kiefer Ferenc, Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet: Nyr. 103: 216–25, 1979.
- Kiefer 1983 = Kiefer Ferenc, Az előfeltevések elmélete. Budapest, 1983.

- Kiefer – Ruwet 1973 = Kiefer, F. – Ruwet, N. (eds.), *Generativ Grammar in Europa*. Dordrecht, 1973.
- Kiss 1982 = Kiss Jenő, *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából*: MNyTK. 164. sz., 1982.
- Kocsány 1989 = Kocsány Piroska, *Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete*: *Filológiai Közlöny* 35: 26–43, 1989.
- Kontra 1983 = Kontra Miklós, Dezső László (szerk.): *Contrastive Studies Hungarian–English* (Recenzió.): NyK. 85: 231–6, 1983.
- M. Korchmáros 1975–1976 = M. Korchmáros Valéria, *A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai: Néprajz és Nyelvtudomány* 19–20, 331–60, 1975–1976.
- Kovács 1988 = Kovács Zita, *Katafora és pronominalizáció*: Nyr. 112: 467–75, 1988.
- Lang 1973 = Lang, Ewald, *Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer 'Textgrammatik'*: Kiefer – Ruwet 1973, 284–314.
- B. Lőrinczy 1961 = B. Lőrinczy Éva, *Elemzési és helyesírási kérdések*: Nyr. 85: 448–51, 1961.
- Molnár Csikós 1987 = Molnár Csikós László, *A mai vajdasági magyar nyelv mondattani kérdései*. I. Újvidék, 1987.
- Murvai 1980 = Murvai Olga, *Szöveg és jelentés*. Bukarest, 1980.
- Nagy J. Béla 1963 = Nagy J. Béla, *Kettő meg kettő az négy*. — *Kettő meg kettő négy*: Nyr. 87: 384–6, 1963.
- Nagy J. Béla 1965 = Nagy J. Béla, *Nem igaz, hogy az az, az csak gaz*: MNy. 61: 352–4, 1965.
- Nyéki 1988 = Nyéki, Lajos, *Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui*. Paris, 1988.
- Petőfi 1971 = Petőfi, S. János, *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt, 1971.
- Petőfi 1973 = Petőfi, S. János, *Towards an Empirically Motivated Grammatical Theory of Verbal Texts*: Petőfi – Riesel 1973. 205–75.
- Petőfi 1982 = Petőfi S. János, *Szöveg, diszkurzus*: *Tanulmányok* 15. sz. *A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete*. Újvidék, 1982. 9–28.
- Petőfi 1988 = Petőfi S. János, *A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum*: Nyr. 112: 219–29, 1988.
- Petőfi 1989 = Petőfi S. János, *A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg*: *Magyartanítás* 32: 249–88, 1989.
- Petőfi – Rieser 1973 = Petőfi S. J. – Rieser, H., *Studies in Text Grammar*. Dordrecht – Boston, 1973.
- Papp 1956 = Papp István, *Az állítmányi szerkezet őstörténete*: *Magyar Nyelvjárások* 3: 3–28, 1956.
- Rácz 1957 = Rácz Endre, *Az értelmezői mellékmondat*: MNy. 53: 403–12, 1957.
- Rácz 1989a = Rácz Endre, *Rejtett idézetek*: *Édes Anyanyelvünk* 11/2: 4–5, 1989.
- Rácz 1989b = Rácz Endre, *Idézetek versekben*: *Édes Anyanyelvünk* 11/3: 7, 1989.
- Rácz 1991 = Rácz Endre, *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Budapest, 1991.
- Raible 1972 = Raible, Wolfgang, *Satz und Text*. Tübingen, 1972.
- Rieser 1973 = Rieser, Hannes, *Sentence Grammar, Text Grammar, and the Evaluation Problem*: Petőfi – Rieser 1973. 276–99.

- Rieser 1978 = Rieser, Hannes, On the Development of Text Grammar: Dressler 1978. 6–20.
- Sebestyén 1959 = Sebestyén Árpád, A mutató névmások anaphorikus használatához: Nyr. 83: 464–70, 1959.
- Szabolcsi 1980 = Szabolcsi Anna, Az aktuális mondattagolás szemantikájához: NyK. 82: 59–82, 1980.
- Szalamín 1988a = Szalamín Edit, Beszélt nyelvünk mondatairól: A magyar nyelv rétegződése (szerk.: Kiss Jenő és Szűts László). Budapest, 1988. 914–23.
- Szalamín 1988b = Szalamín Edit, Az ún. témáismétlő névmások kérdéséhez: Beszélt nyelvi tanulmányok (szerk.: Kontra Miklós). Budapest, 1988. 91–101.
- Szekér 1988 = Szekér Endre, Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben. Budapest, 1988.
- Tompa 1964 = Tompa József, Az az az néha fölösleges: MNy. 60: 359–63, 1964.
- Tompa 1976 = Tompa József, Anyanyelvi olvasókönyv. Budapest, 1976.
- Weinrich 1976 = Weinrich, Harald, Sprache in Texten. Stuttgart, 1976.

Ára: 40,- Ft